

Van God los?

Bespreking van: *Godsdienstige veranderingen in Nederland.*

Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie

Wil Arts*

Summary

In the media unchurched Europeans, and within Europe unbelieving Dutch, are often depicted as clear cut corroborations of the secularization thesis. At the same time, however, the media now and then detect signs of a revival of religion in both Europe and the Netherlands. Whenever survey researchers attempt to detect traces of this religious renaissance the result is largely negative. They occasionally find an increase on one or two indicators, but they do not observe a new rise of religion. Recently the Social and Cultural Planning Bureau published a new report on religious change in the Netherlands. This article is a review of that report. There are at least two remarkable outcomes. First, secularization is in several respects an ongoing process in the Netherlands, but the Netherlands today no longer belongs to the most secularized countries in Europe. Second, the Dutch are more and more unchurched, whereas their religious beliefs become less doctrinal but do not decrease in frequency.

Inleiding

Is Nederland van God los? Je zou het haast denken als je de kranten leest. Europa zou het meest gesecculariseerde werelddeel zijn en Nederland zou een van de meest gesecculariseerde landen van Europa zijn. Bijna ieder jaar zijn we echter ook getuige van een publieke discussie in de massamedia over een religieuze ervaring die zich in Nederland zou voordoen. Het tij is aan het keren! Ik doe een willekeurige greep. Al weer wat jaren geleden poneerde de godsdienstsocioloog en wetenschapsjournalist Gert J. Peelen (*de Volkskrant*, 18 augustus 2000) in een paginagroot artikel, naar aanleiding van de bekering tot het rooms-katholicisme van een beperkt aantal min of meer bekende Nederlanders, dat een nieuw verlangen naar religie in Nederland niet alleen wijd verbreid was, maar dat er ook sprake was van een esthetise-

---

* Wil Arts doceert moderne sociologie aan University College Utrecht en is als emeritus hoogleraar algemene en theoretische sociologie verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

ring en pluriformering van het katholieke geloof. De rooms-katholieke kerk zou – in ieder geval in Nederland – een pluriforme keuzekerk worden, waarin bekeerlingen zelf hun geloof bepalen. Een ander verschijnsel waarop in de media nogal eens de verwachting van een heroplevende religiositeit gebaseerd wordt, zijn de uiterst succesvolle EO-jongerendagen. Hoe verklaar je de aanwezigheid van 30.000 enthousiaste evangelische jongeren in de Gelredome als er geen sprake zou zijn van een religieuze opleving in Nederland, vraagt men zich dan af. De media-aandacht voor een vermeende religieuze opleving beperkt zich niet tot Nederland. Vergelijkbare interpretaties verzelden bijvoorbeeld het in het oog lopende enthousiasme, van onder meer jongeren, waarmee de nieuwe paus Benedictus XVI in Duitsland na zijn inauguratie werd ontvangen. Zeer recent profeteerde de Britse hoogleraar Eric Kaufman (*Newsweek*, 13 november 2006) een opleving van het geloof in Europa in de komende decennia. Demografische stromen zouden Europa naar een meer Amerikaans, dat wil zeggen meer religieus, model van de moderniteit opstuwten. Als je in grootschalig empirisch onderzoek probeert sporen van een dergelijke religieuze renaissance in Europa en Nederland te achterhalen, dan leidt dat tot weinig of niets. Ook blijkt Nederland niet zo areligieus als de journalisten soms denken. Dat kan twee dingen betekenen: óf de door journalisten waargenomen tekenen van religieuze erosie en renaissance kloppen niet met de feiten óf er is iets mis met het grootschalige onderzoek naar religiositeit. Of, en dat kan natuurlijk ook, de zaken liggen wat ingewikkelder.

Dat grootschalige onderzoek vond tot voor kort in Nederland vooral bij het SCP onder (bege)leiding van Jos Becker plaats. Nu hij van een welverdiend pensioen gaat genieten, heeft hij ter afsluiting van zijn loopbaan nog een keer, als een soort *Nachlass zu Lebzeiten*, de zaken samen met Joep de Hart en Linda Arnts op een rijtje gezet (SCP, 2006). In weinig meer dan 100 bladzijden worden de bevindingen, glashelder en inzichtrijk, in woorden, grafieken en tabellen gepresenteerd. De pretentie van het rapport is naar eigen zeggen bescheiden. Het gaat de auteurs slechts om een actualisering van de eerdere secularisatierapporten van het SCP, maar dan zonder alle *ins* en *outs* van het secularisatiedebat. Er worden dan ook geen verklarings- of toetsingsvragen gesteld, maar slechts beschrijvings-, trend- en vergelijkingsvragen. Aan deze vragen wordt wel richting gegeven door enkele veronderstellingen die ten grondslag liggen aan de secularisatiethese en de bevindingen worden geïnterpreteerd tegen de achtergrond van het secularisatiedebat, maar er wordt niet getracht tot een conclusie te komen over wie er in het debat aan de winnende en wie aan de verliezende hand is. Al lezende krijg je de indruk dat Becker en de zijnen nog één keer de critici van grootschalig *survey*-onderzoek hebben willen overtuigen van de kwaliteit van de verschillende SCP-rapporten over godsdienstige veranderingen in Nederland en de

eraan ten grondslag liggende databestanden. Dat gebeurt op een heel open wijze. De beperkingen van de data worden niet verzwegen en de methodologische problemen worden niet onder het vloerkleed geveegd. Vanwege die beperkingen en problemen wordt een methode toegepast die wel als triangulatie bekend staat. Omdat alle gebruikelijke onderzoeksmethoden een eenzijdig beeld van de werkelijkheid geven, wordt met diverse databronnen tegelijk gewerkt. In de hoop dat daarmee de vertekening wordt gereduceerd.

Bevindingen

Wat zijn de belangrijkste bevindingen van het rapport en hoe zijn ze verkregen? Eerst, in hoofdstuk 2, wordt Nederland in Europees perspectief gezien. Op basis van internationaal vergelijkend survey-onderzoek (EVS/WVS, ESS, ISSP) wordt een vergelijking gemaakt met een aantal omringende Europese landen en, als contrast, met de VS en Rusland. Vooral in West-Europa blijkt de bevolking zich in de laatste decennia te hebben afgekeerd van kerk en godsdienst. Terwijl Becker en Vink (1994) een jaar of tien geleden meenden dat Nederland rond 1990 een van de meest gesecculariseerde landen van Europa was, blijkt bij nader inzien dat Nederland vandaag de dag in een aantal opzichten (kerkbezoek, randkerkelijkheid) eerder tot de middengroep van West-Europese landen behoort. Nederlanders beschouwen zichzelf, relatief gezien, echter vaker als religieus, ook als men geen kerklid is. Ze bidden ook vaker. Nederland is en blijft desondanks een gesecculariseerd land. De verschillen tussen de ons omringende landen blijken nogal groot te zijn. In Scandinavië is het kerklidmaatschap weliswaar hoog, maar men komt niet of nauwelijks in de kerk. Christelijke leerstellingen worden er weinig onderschreven. In de Zuid-Europese landen is de aanhang voor de religie groot. Niet alleen is men er lid van de kerk, men komt er ook vaak en onderschrijft godsdienstige leerstellingen. In Frankrijk lijkt de secularisatie op alle aspecten het verst voortgeschreden, met als goede (slechte?) tweede Duitsland. Vooral de Oost-Duitse *Länder* zijn uitgesproken ongodsdienstig. De VS wijken af van het Noord- en West-Europese patroon. Ze lijken nog het meest op de Zuid-Europese landen. De aanhang voor de religie is er hoog en de moraal is er in enkele opzichten traditioneler. In Rusland lijkt, nu het officiële taboe op godsdienst is weggefallen, er sprake te zijn van een zekere religieuze herleving.

Het derde hoofdstuk behandelt veranderingen in de kerkelijkheid en kerkgang in Nederland. Daartoe worden zowel institutionele gegevens, dwz. tellingen van de kerkgenootschappen zelf, gebruikt als uitkomsten van bevolkingsenquêtes. De institutionele tellingen brengen de snelle erosie van het kerkelijke christendom in ons land in beeld. Dit ondanks de opkomst van

evangelicalen, migrantenkerken e.d. Zelfs de sterke groei van het aantal moslims in Nederland en, in mindere mate, van het aantal hindoes heeft niet verhinderd dat er in 2005 veel minder geregistreerde aanhangers van een kerk in Nederland waren dan in 1990. Tal van bevolkingsenquêtes laten net als de ledenadministratie van de kerken een omvangrijke ontkerkelijking zien in de tweede helft van de twintigste eeuw. Volgens één methode (de eentrapsvraag) treedt er een stagnatie op in de erosie zo rond het midden van de jaren negentig, terwijl een andere methode (de tweetrapsvraag) zulk een stagnatie niet laat zien. De tweetrapsvraag brengt ondervraagden die alleen nog in naam kerklid zijn er eerder toe om zich buitenkerkelijk te noemen dan de eentrapsvraag. Volgens beide benaderingen is er in de tweede helft van de twintigste eeuw in ieder geval een aanzienlijke ontkerkelijking opgetreden. De kerken hebben niet alleen leden verloren, maar ook het kerkbezoek van hen die lid bleven nam tussen 1970 en 2004 aanzienlijk af. De kerken blijken, net als de Nederlandse samenleving zelf, onderworpen aan een proces van vergrijzing. De kerkleden zijn de afgelopen decennia gemiddeld ouder geworden en datzelfde geldt voor de trouwe kerkgangers onder de overblijvende leden.

Het vierde hoofdstuk gaat over opvattingen over kerk en godsdienst. De kerken blijken, niet alleen in Nederland, maar in het hele Westen, niet meer de gezaghebbende instanties van vroeger. Het belang van kerken wordt vooral erkend bij hun kernfunctie: het bieden van een levensbeschouwelijk houvast. Meer dan de helft van de Nederlanders is echter van mening dat zelfs op dit terrein kerken weinig zinnigs te zeggen hebben. Nog minder steun is er voor het idee dat kerken goede oplossingen hebben voor persoonlijke en sociale problemen. Pas als het gaat om zeer abstracte problemen, als armoede en discriminatie, begint het gezag van de kerken weer te tellen. De verzuiling van maatschappelijke instituties geniet allang geen beduidende steun meer. Gert Peelen lijkt ten dele gelijk te hebben met zijn stelling over het ontstaan van een pluriforme keuzekerk. Het aantal kerkleden dat zich niet aan alle regels van de eigen kerk wil houden, is tussen 1966 en 2002 gestegen van 29 naar 49%. Maar hij moet niet te vroeg juichen. De laatste jaren neemt het aantal gezagsgetrouwe kerkleden weer toe. Al eerder, zo vanaf het midden van de jaren negentig, was dit al te zien bij de jongere geboortecohorten. Volgens de auteurs is er zowel sprake van een selectie, als van een periode-effect. Er is sprake van selectie omdat vrijzinnigen sneller randkerkelijken worden en randkerkelijken sneller ontkerkelijken. Wat dan overblijft, zijn de gezagsgetrouwe orthodoxen. Maar ook de tijdgeest is veranderd. Tussen 1985 en 2002 is het aantal buitenkerkelijken dat kennelijk behoefte heeft aan het vooruitzicht dat het na de dood voor de mens niet is afgelopen duidelijk toegenomen. Zij geloven vaker dan voorheen aan wonderen, aan dat er een leven is na de dood, dat er een hemel is.

Het vijfde hoofdstuk gaat over het *new age* of nieuwtijdsdenken. Ondanks een dominant rationalistisch en bureaucratisch ethos zijn allerlei vormen van magisch denken steeds als een brede en krachtige onderstroom aanwezig geweest in de moderne Nederlandse samenleving. Terwijl deze stroom lang werd afgedaan als volksgeloof en folklore is deze met de opkomst van het nieuwtijdsdenken geworden tot een gestegen cultuurgoed dat ook onder culturele elites *salonfähig* is. Is er echt sprake van een spirituele revolutie, zoals sommigen denken? Het antwoord luidt zowel ontkennend als bevestigend. Ontkennend omdat het, afgezien van het aanhangen van sommige alternatieve geneeswijzen, om beperkte aantallen gaat. Het geloof in geluksamuletten, waarzeggers, astrologie en gebedsgenezers is in Nederland, vergeleken met omringende landen, niet erg wijd verbreid. Bevestigend omdat, terwijl het aantal kerkleden in Nederland en West-Europa sterk is teruggelopen, het aantal uitgesproken ongelovigen niet navenant is gegroeid. Voorshands lijkt de ontkerkelijking en afbrokkeling van de christelijke traditie in ons land vooral te hebben geleid tot een toename van het aantal zoekers in spiritueel opzicht. Ze knutselen binnen en buiten de kerken een wereldbeeld in elkaar waarin naast christelijke ook magische elementen een plaats krijgen.

Het laatste hoofdstuk bevat conclusies, afsluitende overwegingen en plannen voor verder onderzoek. De auteurs vatten hun conclusies ongeveer als volgt samen: 1) De bevolking heeft zich in West-Europa in steeds grotere aantallen van de godsdienst afgewend, maar er blijven grote verschillen bestaan tussen en binnen landen. De mate waarin Nederland is gesecculariseerd verschilt niet langer ingrijpend van die in andere landen. Wel blijken Nederlanders in vergelijking met de inwoners van omringende landen zich vrij snel 'een religieus mens' te noemen. 2) Als de trends zich doorzetten, dan zal de ontkerkelijking in de komende jaren een plafond van ongeveer 72% buitenkerkelijken bereiken. Dat is het percentage dat nu al voor de jongeren geldt. In 2004 was er nog sprake van 64% buitenkerkelijken. 3) Dan zullen er nog twee omvangrijke kerken of groepen zijn: rooms-katholieken en moslims, hoewel deze laatste groep door de immigratiebeperkingen vermoedelijk kleiner zal zijn dan een doortrekken van de trend zou doen verwachten. Daarnaast zal er nog een substantiële groep van kleine genootschappen en gezindten zijn, die sterk van elkaar verschillen. Vermoedelijk zullen de 'blijvers' frequenter dan nu het geval is hun kerk, moskee of gebedshuis bezoeken en een meer doorleefde geloofsovertuiging tentoonspreiden. 4) De tijdgeest is veranderd. Het klimaat is gunstiger geworden voor algemene religieuze denkbeelden, zoals met betrekking tot het leven na de dood, de hemel en het bestaan van wonderen. Dat veranderde klimaat heeft niet alleen invloed op kerkleden, maar ook op buitenkerkelijken. De afslui-

tende overwegingen en de plannen voor verder onderzoek vragen om een discussie.

Discussie

De auteurs beginnen hun afsluitende overwegingen met de constatering dat de besproken cijfers wijzen in de richting van ontkerkelijkheid en verval van de christelijke traditie. Onmiddellijk voegen zij daar echter aan toe dat die cijfers niet moeten worden verabsoluteerd en er geen ondergangsscenario aan moet worden verbonden. Ook mogen de Nederlandse bevindingen niet zomaar worden gegeneraliseerd. In sommige andere Europese landen (Ierland, Polen) gaat nog steeds een ruime meerderheid van de bevolking ter kerke. Over deze overwegingen valt wel wat op te merken. Wolfgang Jagodzinski en Pascal Siegers (2006) hebben in een recent paper op basis van analyses van de drie golven van de European Values Study (1981, 1990, 1999/2000) laten zien dat er net als in Nederland in (West-)Europa sprake is van een proces van ontkerkelijkheid en verval van de christelijke traditie. Religieuze overtuigingen *binnen* generaties in een twaalftal óf als religieus óf als seculier getypeerde landen in (vooral) West-Europa zijn de laatste decennia echter maar weinig gewijzigd. De verschillen *tussen* generaties in die landen zijn echter aanzienlijk. Dat betekent dat religieuze verandering vooral een kwestie is van generatievervanging. Europese landen zullen meer seculier worden als de vooroorlogse geboortecohorten verdwijnen. Waar bestaat die religieuze verandering inhoudelijk gezien uit? Jagodzinski en Siegers zien een verandering optreden van specifieke (leerstellige) naar diffuse (gemengde en vage) religieuze opvattingen. Dat spoort met de bevindingen van het SCP in Nederland. Wat de plaats van Nederland in Europa betreft, is er een al even recent informatief artikel van Halman en Draulans (2006) dat ook is gebaseerd op EVS-data, maar nu alleen van de 1999/2000 golf. Deze gegevens hebben als voordeel dat ze bijna alle Europese landen bestrijken. Halman en Draulans hebben in een figuur (Figure 1, p. 275) de landenscores op twee dimensies (religieuze overtuigingen en de religieuze praktijk) tegen elkaar afgezet. Die twee dimensies blijken wel duidelijk samen te hangen, maar de correlatie is eerder 'matig', dan hoog of laag te noemen. Estland, Frankrijk en Tsjechië blijken de meest seculiere landen in Europa te zijn, terwijl Ierland, Polen en Roemenië het meest religieus zijn. Nederland bevindt zich ergens in het midden van de puntenwolk. Ook daarmee krijgt het SCP gelijk. Er is veel variatie in Europa en Nederland is nauwelijks nog bijzonder te noemen.

De volgende stap die de SCP-onderzoekers zetten, is van Europa naar de wereld. Zij wijzen erop dat er in de klassieke secularisatiethese van wordt

uitgegaan dat Europa de startmotor van secularisatieprocessen levert, die in de volheid der tijden ook de rest van de wereld in hun greep zullen hebben. Ook deze stelling is recent in de media aangevallen. Lamin Sanneh, bijvoorbeeld, profeteerde en constateerde triomfantelijk niet alleen de terugkeer van de religie, maar ook de uitbreiding van het christendom en dan vooral van evangelicale charismatische bewegingen zoals de pinkstergemeenten (*Times Literary Supplement*, 13 oktober 2006). Hij liet dat gepaard gaan met een stortvloed van cijfers. Helaas maakte hij niet duidelijk waar die vandaan kwamen. Wat hem op een berisping kwam te staan, twee weken erna (*TLS*, 27 oktober, 2007), van de Britse godsdienstsocioloog David Lehman. Sommige van de cijfers kwamen zijns inziens uit belanghebbende bron en sommige interpretaties van die cijfers klopten niet of waren nogal knullig geformuleerd. Hij ontkende niet dat het publieke profiel van de religie wereldwijd was toegenomen en de invloed van sommige religieuze leiders en organisaties was gegroeid, maar dat niet vergeten mocht worden dat *survey*-en volkstellinggegevens in Europa, Latijns Amerika en zelfs de VS aantonen dat de aantallen mensen die er religieuze overtuigingen opn houden aan het afnemen zijn. Helaas voegde ook hij geen bronverwijzing toe. Dat doen Becker en de zijnen beter. Zij verwijzen keurig naar de bronnen. Zij beperken zich daarbij tot de lotgevallen van het christendom. Het geografische zwaartepunt van het christendom is in de afgelopen decennia drastisch verschoven, van het Kaukasische, op Europa geconcentreerde, geïnstitutionaliseerde christendom naar niet-westerse cultuurgebieden en andere etnische groepen. Secularisatie naar Europese snit, concluderen ze, is geen succesvol exportartikel gebleken. Door steeds meer auteurs, melden ze, wordt betoogd dat Europa de uitzondering is die de regel van een steeds religieuzere wereld bevestigt.

Die auteurs bevinden zich vooral in de zogenaamde aanbodschool van de rationele keuzetheorie (bijvoorbeeld Finke, Stark, Iannaccone). Ze stellen dat we geen behoefte hebben aan een simplistische theorie van onvermijdelijke religieuze neergang, die het al eeuwen bij het verkeerde eind heeft, maar dat we juist variatie moeten verklaren. Hun verklaring gaat als volgt. De achterliggende gedachte is dat de behoefte aan zingeving, levensbeschouwing of religie constant is. Als er vrijheid van mededinging (godsdienst) is, dan zullen religieuze genootschappen van verschillende aard en snit zich op de markt voor religie begeven. De Wet van Say zegt dat ieder aanbod zijn eigen vraag creëert. Hoe meer kerken, geloven, confessies en sekten met elkaar wedijveren, des te meer zullen de rivaliserende leiders er naar moeten streven hun gelovigen bij elkaar te houden. Dat leidt tot een sterkere klantenbinding. Zie het voorbeeld van de V.S. In Europa hebben de markten voor zingeving, levensbeschouwing en religie echter vaak een mono- of oligopolistisch karakter. Daardoor zakt de vraag in. Ziehier hun verklaring voor de

verschillen tussen de VS en Europa. Is het verstandig de rationele keuzetheoretici te volgen en de secularisatiethese maar ten grave te dragen? Wel in zijn klassieke vorm, zeggen Inglehart en Norris (2004). Er is niet zoiets als een uniforme seculiere trend die het karakter heeft van een ijzeren wet, maar wel een bepaalde tendens. Daarom hebben ze een 'nieuwe' secularisatietheorie ontwikkeld die volgens hen in staat zou zijn om veel van de variatie in religieuze praktijken in de wereld te verklaren. Wie heeft het empirische gelijk aan zijn/haar zijde? Halman en Draulans (2006) vonden voor Europa dat secularisatietheorieën de variatie beter verklaren dan rationele keuzetheorieën. Religieus pluralisme leidt in Europa niet tot hogere, maar juist tot lagere niveaus van religiositeit. Inglehart en Norris (2004) vonden voor de wereld allereerst dat, vanwege der toegenomen bestaanszekerheid in bijna alle hoog geïndustrialiseerde landen, de inwoners ervan steeds meer gesecculariseerd raken. Secularisering blijkt niet alleen op te treden in West-Europa, maar ook in andere hoog geïndustrialiseerde landen als Australië, Canada, Japan en Nieuw Zeeland. De V.S. lijken een uitzondering. Als men echter controleert voor een aantal versturende factoren (immigratie, grote sociale ongelijkheid), dan blijkt er een significante beweging te zijn in de richting van secularisatie. Niettemin zou het dom zijn hieruit te concluderen dat secularisering een triomftocht maakt door de wereld en er uiteindelijk toe zal leiden dat religie verdwijnt. De tweede conclusie luidt namelijk dat vanwege demografische trends in armere landen, de wereld als geheel nu meer mensen kent met traditioneel religieuze opvattingen dan ooit eerder en hun aandeel in de wereldbevolking is groeiende. Welvarende samenlevingen seculariseren, maar hun proportie van de wereldbevolking neemt steeds verder af; arme samenlevingen seculariseren niet en zij omvatten een steeds groter deel van de wereldbevolking. Het verschil in vruchtbaarheid tussen religieuze en seculiere samenlevingen is niet toevallig. In tegendeel: vruchtbaarheid is direct gerelateerd aan secularisering. Hoe meer gesecculariseerd, des te lager de vruchtbaarheid. Het woord is nu weer aan de bestrijders van de secularisatiethese. Een ding is ieder geval duidelijk: het debat gaat nog wel even door en het SCP heeft nog voor jaren werk.

Wat zijn De Hart, de nieuwe leider van het SCP-team, en de zijnen van plan te gaan doen? Allereerst veel van hetzelfde. Dat is verstandig, want het creëren van lange tijdreeksen en het zorgvuldig boekstaven van sociale en culturele ontwikkelingen in Nederland is de kracht van het SCP. Zolang we in Nederland geen nationaal *survey* hebben, zoals in nogal wat andere landen wel het geval is, is het SCP het enige onderzoeksinstituut dat dit kan doen. Natuurlijk blijft er wat dit betreft nog wel wat te wensen over (vgl. Verweij, 1998; Arts & Halman, 1998). Allereerst 'echte' longitudinale data, maar omdat het SCP moet bezuinigen op de dataverwerving, zit een panel naar culturele veranderingen in Nederland er op afzienbare termijn hoogstwaarschijnlijk

lijk niet in. Als alternatief zou De Hart eens moeten kijken naar wat de Nijmeegse sociologen met hun familiesurveys onder de Nederlandse bevolking doen. Met retrospectieve vragen blijken meer zaken boven tafel te halen te zijn, dan menigeen eerder dacht. Omdat het SCP is geïnteresseerd in de rol van religie bij biografische overgangsmomenten bieden retrospectieve vragen mogelijkheden tot een soort quasi-levensgeschiedenisanalyse. Een tweede wens betreft *multilevel* analyses van de internationaal vergelijkende *survey*gegevens. Dat kost niets. Op die manier wordt duidelijk waarop de landenverschillen berusten. In hoeverre zijn ze een contexteffect, toe te schrijven aan de cultuur en institutionele structuur van landen, en in hoeverre een compositie-effect, toe te schrijven aan de samenstelling van de bevolking in termen van geslacht, opleiding, inkomen en zo veel meer? Interessant, en toe te juichen, is het plan van De Hart c.s. om nader onderzoek te doen naar de vraag of het misschien wijdverbreide *belonging without believing* uit vroegere dagen plaatsmaakt voor een *believing without belonging*. Al even interessant zijn vragen als hoe verbreid de nieuwe spiritualiteit is en hoe groot de hang is naar kleinschalige (neo)fundamentalistische religieuze verbanden. Dat vraagt dan wel óf om andere steekproeftrekking (sneeuwbalsteekproeven of *oversampling* van bepaalde categorieën respondenten) óf, als alternatief, om vergelijkende gevalstudies. Al even relevant en interessant is het voorgenomen onderzoek naar de vraag of religie in Nederland vandaag de dag een middel is ter markering van de collectieve identiteit en tevens fungeert als een vorm van *civic religion*. Verwant daaraan is het ondernomen en nog te ondernemen onderzoek naar de opkomst van nieuwe collectieve rituelen.

Slot

Mij hoor je niet klagen. Maar of de critici van het SCP onder de godsdienstwetenschappers met deze plannen tevreden zullen zijn, valt nog maar te bezien. De eerste tekenen zijn in ieder geval niet ongunstig. Onlangs organiseerde NWO samen met het dagblad *Trouw* een publieksdag om meer bekendheid te geven aan het meerjarige onderzoeksprogramma *The Future of the Religious Past* onder de titel 'Niet te geloven'. Behalve twaalf workshops werden er twee plenaire lezingen gegeven. In de dagbladen werd hierover verslag gedaan (zie bijv. *Friesch Dagblad*, 9 oktober 2006, *NRC-Handelsblad*, 10 oktober 2006). Zowel Peter van Rooden als Meerten ter Borg, beiden geharnaste tegenstanders van de klassieke secularisatiethese en geen van beiden liefhebbers van grootschalig survey-onderzoek, sloten in hun lezing aan bij de bevindingen van het hier besproken SCP-rapport. Opmerkelijk genoeg spoort hun eigen onderzoek ook goed met de nieuwe plannen van het SCP.

Van Rooden ontwaart in Nederland in de afgelopen decennia zowel radicale ontkerkelijking als ontkerstening. Op basis van zo'n 280 lange gesprekken met mensen over wat godsdienst voor hen betekent of heeft betekend concludeert hij dat de religiositeit in Nederland niet is afgenomen, maar wel van aard is veranderd. Er is zijns inziens een kentering gaande van leerstellig geloven in een institutionele context naar een omhelzen van een *New Age*-achtige spiritualiteit die van binnenuit komt en niet geneigd is tot groepsvorming. Van Roodens onderzoek op basis van *oral history* lijkt eerder een aanvulling te zijn van het grootschalige *survey*-onderzoek van het SCP dan er een alternatief voor te bieden. Waar het SCP onderzoek breed uitwaaert, gaat het onderzoek van Van Rooden juist de diepte in. Het zou zonde zijn om deze complementariteit verloren te laten gaan in een zinloze grondslagendiscussie tussen aanhangers van kwantitatieve en kwalitatieve methoden.

Net als Van Rooden sluit Ter Borg aan bij de bevindingen van het SCP over ontkerkelijking. In tegenstelling tot Van Rooden meent hij echter dat de nieuwe vorm die religiositeit vandaag de dag in Nederland aanneemt niet moet worden gezocht in het verlangen van mensen om in zichzelf af te dalen, maar juist in hun verlangen op te gaan in een menigte om zo boven de menselijke eindigheid uit te stijgen. Dit soort collectieve religiositeit illustreerde hij via filmpjes van de stille tocht in Nijmegen naar aanleiding van het doodslaan van René Steegmans, van feestende Oranjesupporters tijdens het wereldkampioenschap voetbal en van de crematie van volkszanger André Hazes in de Amsterdamse Arena. Ook bij het onderzoek van Ter Borg is eerder sprake van complementariteit met het SCP-onderzoek dan van een alternatief. Ter Borg laat zich in zijn zoektocht naar hedendaagse vormen van niet-geïstitutionaliseerde religiositeit leiden door zijn intuïtie. Het SCP kan in zijn *survey*-onderzoek vervolgens nagaan of die intuïtie spoort met de ervaringen van de betrokkenen.

Rest slechts het beantwoorden van twee in het begin van deze bespreking opgeworpen vragen. Is er iets mis met het grootschalige onderzoek naar religiositeit van het SCP? Nee, maar het kan natuurlijk altijd beter. Is Nederland van God los? Nee, maar de aard van de religiositeit en de vorm die deze in Nederland is gaan aannemen is wel sterk aan verandering onderhevig. Reden genoeg om het onderzoek onvervaard voort te zetten.

Literatuur

- Arts, W. & L. Halman (1998). 'Over secularisatie, alternatieve zingeving en wat er nog te wensen overblijft', *Sociale Wetenschappen*, 41, 2, 118-123.
- Becker, J. & R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Becker, Jos en Joep de Hart, m.m.v. Linda Arnts (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. SCP-werkdocument 128, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Halman, L. & V. Draulans (2006). 'How secular is Europe?' *The British Journal of Sociology*, 57, 2, 263-288.
- Jagodzinski, W. & P. Siegers (2006). *A Proposal for the EVS 2008 (Religion)*, paper for the EVS Workshop on religion and the family, ICS, University of Lisbon, 27 october 2006.
- Norris, P. & R. Inglehart (2004). *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Verweij, J. (1998). *Secularisering tussen Feit en Fictie*, Tilburg: Tilburg University Press.